

RESTAURATORSKE PRAKSE NA POVIJESNIM ORGULJAMA U HRVATSKOJ

EMIN ARMANO

Da bi se ispravno razumio smisao zaštite orgulja i obavljanje restauratorskih postupaka na orguljama i srodnim instrumentima, treba poznavati povijest nastanka orgulja te društveni kontekst njihovoga tehničkog i umjetničkog razvoja. Tema je kompleksna pa će se ovdje pokušati sustavno, ali, nažalost, samo rudimentarno obrazložiti uzroke i njihove posljedice u nastanku, korištenju, trajanju, vrednovanju i čuvanju orgulja – glazbala čiji se gotovo cjelokupni tehnički i umjetnički razvoj dogodio na tlu Europe.

Početni impuls za konstruiranje preteča orgulja dolazi iz ljudske potrebe da se izrazi zvukom, glazbom. Najprirodniji glazbeni izričaj je pjevanje, a potom upotreba glazbenog instrumentarija. Pastirska frula napravljena je od kore drveta, pa je spajanje nekoliko svirala u *syrinx* (panova frula) poznato već 10 tisuća godina pr. Krista. U Japanu, Kini i Indiji oko 2800. godine pr. Kr. nalazimo instrumente s po nekoliko svirala sa slobodno titrajućim jezičcima (šo, šeng, mašrokita). U 3. st. pr. Kr. Ktesibije iz Aleksandrije konstruirao *hydraulis*. U Aquincumu (Budimpešta) su pronađeni olovni dijelovi malenih orgulja građenih u 1. stoljeću.

Počeci razvoja preteča orgulja događaju se na raznim stranama svijeta

ta u prethistorijsko doba, oko 10 000 god. pr. Krista. U to vrijeme ljudsko društvo još ne poznaje tehnologiju dobivanja metala. Frulice su se mogle izrađivati od šupljih kosti ili drveta. Tehnološki napredak u proizvodnji metala omogućit će izradu čvršćih oruđa za rad, ukrasnih predmeta i, nažalost, oružja.

Razvoj metalurgije može se pratiti prema nalazima metalnih predmeta na prethistorijskim grobištima. Smatra se da su ljudi počeli koristiti bakar (Cu, talište 1083 °C) oko 18. st. pr. Kr., broncu (potreban je kositar, Sn, talište 231,0 °C) oko 15. st. pr. Kr., a željezo (Fe, talište 1539 °C) oko 8. st. pr. Kr.¹ Redoslijed nije proizvoljan već ga određuje mogućnost postizanja temperature tališta potrebne za topljenje rudače, ali i dostupnost rudače. U prethistorijsko doba ljudi su poznavali još olovo (Pb, talište 327,5 °C) i cink (Zn, talište 906 °C). Tih pet metala, što čistih ili kao slitine (legure) koriste se pri gradnji orgulja. Važno je napomenuti da su metali sve do 19. st. bili izuzetno skupi, što se promijenilo tek s modernom industrijskom revolucijom.

¹ Na raznim stranama svijeta se razvoj metalurgije događao s vremenskim pomakom u odnosu na ovdje navedeni.

Slika 1. Aquincum, orgulje (foto: E. Armano)

Instrument iz Aquincuma, iako visok svega 80-ak centimetara, ima 4 niza svirala (registara) s 13 svirala (dijatonskog niza, c_1 - a_2 !). Objedinjuje sve konstruktivne dijelove orgulja pa se može postaviti i njegova definicija: orgulje su aerofono glazbalo s tipkama, u kojem zvuk nastaje strujanjem zraka u različitim vrstama svirala. Na njemu se izvodila monodijska glazba najvjerojatnije i kao melodijska pratnja pjevanju.

Instrument sličan ovom iz Aquincuma bizantski car Konstantin V. (Ko-

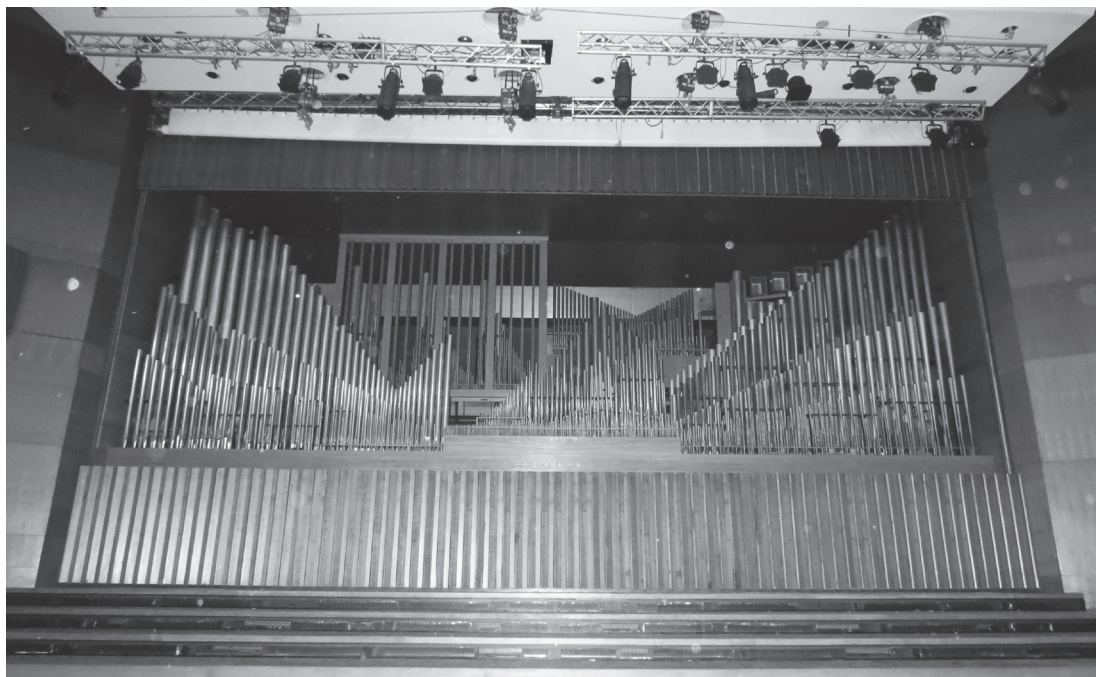
Slika 2. Varaždin, Muzej, pozitiv, Rapoldt (foto: E. Armano)

pronim) Pipinu Malom poklanja 757. godine zajedno s orguljašem. Otada počinje razvoj orgulja u kršćanskom religijskom i civilizacijskom krugu.

Na Milanskom koncilu 1287. godine Katolička Crkva službeno prihvaća orgulje kao liturgijsko glazbalo, čime zapravo ozakonjuje već višestoljetnu prisutnost orgulja u najvažnijim biskupijskim i redovničkim crkvama širom Europe.

Ovaj kratak pregled otkriva da su se prvi počeci razvoja orgulja dogodili neovisno o društvenim uređenjima. U antičko doba, kada je u mediteranskom krugu dominirala grčka, a kasnije rimska kultura, na religijskom planu događala se vjerska promjena od poganstva prema kršćanstvu. Tek od 757. godine se razvoj orgulja može povezati s kršćanstvom, ali i sa znanstvenim tekovinama koje su nastajale zahvaljujući učenim ljudima iz crkvenih krugova.

Daljnji razvoj orgulja događa se na krilima vjerskog zanosa kršćanske srednjovjekovne Europe. To je doba gradnje velikih katedrala i samostan-

Slika 3. Zagreb, Dvorana Lisinski, orgulje (foto: E. Armano)

skih crkava. Instrument poput onog iz Aquincuma nije mogao akustički zadovoljiti u tako velikim, voluminoznim prostorima. Stoga se povećavao broj tipaka (opseg manuala), povećavao se broj registara, konstruiran je pedal s vlastitim sviralama, dodani su samostalni glazbeni ustroji 2. i 3. manuala. Jednostavno, orgulje su postajale sve veće i tehnički kompliciranije. Graditelji orgulja i glazbenici uzajamno su se poticali u unapređenju konstrukcije instrumenta koji će moći zadovoljiti potrebe novih glazbenih stilova.

Razvoj i povećanje orgulja vidi se u razvoju svih konstruktivnih dijelova orgulja. Dijelovi su: 1. kućište, 2. sviraonik, 3. registarska i svirna traktura, 4. zračnice, 5. fonički materijal (to je povezano s registarskom dispozicijom), 6. sustav opskrbe zrakom, 7. intonacija, temperacija, ugodba (zvuk orgulja). Svaki od navedenih dijelova

glazbenog ustroja ima i po nekoliko konstruktivnih rješenja koja su nastajala postupno tijekom tisućljetnog razvoja.

KUĆIŠTE

Kućište fizički objedinjuje sve konstruktivne dijelove orgulja i ima akustičku svrhu kao svojevrsna rezonantna kutija. Budući da je kućište najvidljiviji dio orgulja iz prostora crkve, ukrašavano je elementima likovnog stila koji je bio dominantan u vrijeme gradnje instrumenta. Dimenzije kućišta trebaju udovoljiti fizikalnim datostima konstrukcije glazbenog ustroja.

Postoje mnoga rješenja za osmišljavanje izgleda orgulja i njihovih kućišta. Raspon se kreće od monumentalnih ormara s iznutra oslikanim vratnicama, preko kućišta opremljenih bogatim rezbarijama i plastikama, do tzv. slobodnog prospekta (njem.

Freipfeifenprospekt), kod kojeg su vidljive samo svirale koje svojim veličinama i rasporedom postižu likovni dojam kod promatrača. U tom slučaju izostaje akustička uloga kućišta.

SVIRAONIK

Mjesto s kojeg orguljaš svira birajući registre i tonove uvijek je bilo pod posebnom brigom graditelja orgulja. Sviraonik treba zadovoljiti estetske i ergonomske uvjete koji orguljašu moraju omogućiti udobno sviranje ponajprije skladbi glazbenog razdoblja u kojem je nastao instrument. U 20. st. su propisivane mjere udaljenosti pedala i manuala, pa između manuala, a također i nagiba manuala. To normiranje omogućilo je udobnije sviranje na suvremenim instrumentima s tri, četiri, pa i više manuala.

Smještaj sviraonika ovisi o raspoloživom prostoru za postavljanje orgulja, veličini orgulja, ali i graditeljskoj školi. Najčešće se postavlja podno prospekta orgulja (najčešće u Italiji, Španjolskoj, Portugalu), na stražnjoj strani (kontinentalni dio Europe), na bočnoj strani (štajerska škola), samostojeći ispred orgulja ili uz bočni zid pjevališta (u raznim zemljama od 19. st.). Položaj sviraonika ovisi i o vrsti registarske i svirne trakture, kao i zahtjevu za oslobađanje slobodnog prostora na pjevalištu za smještaj crkvenog zbora. U 20. st. je omogućeno postavljanje i alternativnog sviraonika.

REGISTARSKA I SVIRNA TRAKTURA

Traktura povezuje sviraonik i u njemu smještene manubrije za izbor registara i tipke za biranje tonova sa zračnicama u kojima se zrak distribuira u svirale. Postoji nekoliko izvedbi

traktura: mehanička (od samih početaka izrade orgulja), pneumatska (od 19. st.), elektromagnetska i digitalna (kraj 19. te 20. i 21. st.). Svaka od tih izvedbi ima dobrih i loših strana.

Mehanička ima izravnu vezu prsta svirača preko tipke s ventilom za puštanje zraka u sviralu, što je sviraču ugodno, ali zato na vrlo velikim orguljama iziskuje sviračev velik fizički napor.

Pneumatska traktura je lagana za sviranje, ali često zbog načina konstrukcije ili manjkave preciznosti izrade otvaranje ventila (dakle i pojava zvuka) znatno kasni za akcijom sviračeva prsta.

Električne i digitalne trakture su lagane i brze, ali se s vremenom javljaju poteškoće s kontaktima i magnetima. Osim toga, tvornički proizvedeni dijelovi se često nakon 30-ak godina ne mogu nabaviti jer su se pojavila nova tehnička rješenja, što dovodi do potrebe zamjene svih dijelova traktura novim sustavom.

ZRAČNICE

Zračnice su najvažniji dio orgulja jer se u njima isprepliću funkcije svih konstruktivnih dijelova: sviračev izbor registara i tonova, strujanje zraka iz mjehova te izgovor, trajanje i prestanak tona u sviralama.

Konstruiranje zračnica je oduvijek bio najveći izazov jer se potrebe za propuštanjem dovoljne količine zraka stalno mijenjaju zbog broja uključenih registara, ali i broja istovremeno uključenih tonova. Tip zračnice jako utječe na zvuk svirala.

Postoji nekoliko tipova zračnica a najčešći su: mehanička zračnica s tonskim kancelama (dvije izvedbe,

s kliznicama; tzv. *Schleiflade*) ili kao ventilna zračnica (tzv. *Springlade*); pneumatska zračnica s registarskim kancelama (na potisni ili ispusni zrak; sa čunjićima; tzv. *Kegellade*), ili sa džepićima (tzv. *Taschenlade*, u 3 inačice – po Tihatscheku, po Schulzu, po Bohnstedtu), ili s membranama (tzv. *Membranenlade*).²

Mehaničke zračnice s tonskim kancelama i kliznicama su raniji tip. Njihov je nedostatak što dovoljnom količinom stabilnog zraka mogu opskrbiti oko 10 do 12 registara.

Prve mehaničke zračnice s registarskim kancelama i sa čunjićima nastale su polovicom 18. stoljeća. Masovno korištenje zračnice s registarskim kancelama (mehaničke ili pneumatske) dogodilo se u drugoj polovici 19. stoljeća. Konstrukcija zračnica s registarskim kancelama omogućila je postavljanje velikog broja registara na zračnicu jer svaka svirala dobiva zrak preko vlastitog tonskog ventila iz vlastite registarske kancele. To je omogućilo gradnju velikih simfonijskih orgulja s više od stotinu registara.

Svaki tip zračnica ima i dobre i loše karakteristike, što se prije svega tiče propuštanja dovoljne količine stabilnog zraka. Laboratorijskim mjerenjima dokazano je da ista svirala principala na zračnici s kliznicama ima brži izgovor (parcijala br. 6, 7 i 8) i zato nešto „življi“ ton nego na zračnici s registarskim kancelama. Na zračnici sa čunjićima brži izgovor imaju parcijali br. 4 i 5 i zato svirala drugačije zvuči. Zbog toga je potrebno pojedine vrste registara intonirati različito, ovisno o

tipu zračnice.³ To je u orguljarskim i organološkim krugovima na međunarodnoj razini potaknulo raspravu o primjerenosti zamjene tipa zračnice uz korištenje zadržanoga foničkog materijala izvornih orgulja, što je zapravo ključno pitanje pri valorizaciji nekih restauratorskih praksi.

FONIČKI MATERIJAL I REGISTARSKA DISPOZICIJA, ZVUČNO TIJELO ORGULJA

Svirale su najvidljiviji dio orgulja. U njima nastaje zvuk. Konstrukcija i izbor materijala od kojeg će biti izrađene svirale ovise o postizanju željenog ideala zvuka orgulja. Taj ideal se tijekom posljednjih 1300 godina postojanja orgulja mijenjao i razlikovao u pojedinim nacionalnim graditeljskim školama, kao i u pojedinim glazbenim stilovima.

Zvuk orgulja nastaje u sviralama četiriju grupa registara koji se razlikuju po namjeni. Postoje: 1.) principali koji daju osnovni karakter zvuku orgulja, 2.) koloristi koji zvuku orgulja daju raznolik izbor posebnih boja, 3.) sintetički registri koji karakteristični zvuk proizvode tek uz registre iz grupe principala ili kolorista, 4.) jezičnjaci koji imaju karakterističan zvuk zahvaljujući titrajućem mjedenom jezičku i rezonatorima različitih dužina i oblika. U svakoj od navedenih grupa postoje registri različitih veličina, koji na istoj tipki daju ton tipkom izabrane visine, ali i ton oktavu do dvije dublji ili oktavu, pa i dvije do tri oktave viši ton. U grupama principala,

² Ovdje su navedeni samo oni tipovi zračnica koji postoje u orguljama u Hrvatskoj.

³ Usp. J. Angster, S. Pitsch, A. Miklós. „Einfluss unterschiedlicher Windladen auf die Klangcharakteristik der Lippenorgelpfeifen“, Fraunhofer Institut für Bauphysik, IBP-Mitteilung 440, 2004.

kolorista i sintetičkih registara grade se veličine $32'$, $16'$, $10\frac{2}{3}'$, $8'$, $5\frac{1}{3}'$, $4'$, $2\frac{2}{3}'$, $2\frac{2}{7}'$, $2'$, $1\frac{3}{5}'$, $1\frac{1}{3}'$, $1'$, $\frac{2}{3}'$, $\frac{1}{2}'$, $\frac{1}{4}'$. Jezičnjaci se grade u veličinama $32'$, $16'$, $8'$, $4'$, $2'$. Što su orgulje veće i u većem prostoru, graditelji se trude u svim grupama sagraditi registre u većem broju različitih veličina.⁴

Raznolikost zvučanja pojedinih registara ponajviše ovisi: o menzurama svirala (međusobnim omjerima ton-skih dužina i promjera svirala, širine labija, visine labija), o konstrukciji svirala (otvorene, poklopljene, polupoklopljene, s jezičcima), o materijalu od kojeg je svirala izrađena (legura kositra i olova, bakra, cinka, drva).

Cjelokupni raznolik zvuk koji orgulje mogu proizvesti u svojim registrima zove se „zvučno tijelo orgulja“. Što su orgulje veće, bit će veće i njihovo zvučno tijelo. No važno je napomenuti da se veličina zvučnog tijela orgulja ne mjeri snagom i grubošću njihovog zvuka mjerljivog u decibelima!

SUSTAV OPSKRBE ZRAKOM

Dijelovi sustava su uređaji za zahvat atmosferskog zraka, spremište zraka i zračni kanali. Atmosferski zrak se isprva zahvaćao kovačkim, pa žabljim, pa klinastim mjevovima, i konačno električnim puhalima različitih konstrukcija. Budući da svirale moraju uvijek dobivati dovoljnu količinu zraka ujednačenog tlaka, konstruirana su različita rješenja za spremanje zraka. Kod *hydraulisa* je zrak spreman pod metalno zvono uronjeno u vodu. Kasnije su konstruirani spremišni mjevovi različitih konstrukcija s opte-

rećenjem (olovo, kamen, cigle, drvene ili metalne opruge itd.) za postizanje željenoga tlaka.

Do zračnica se zrak dovodi zračnim kanalima izrađenima od drva, metala ili fleksibilnim cijevima.

Sustav opskrbe zrakom razvijao se ponajviše zahvaljujući uočavanju nedostataka u praksi, dakle na iskustvenoj osnovi. Premali zahvat zraka, ili premali spremnik zraka, ili premala površina presjeka zračnih kanala dovode do bezizražajnog zvuka instrumenta ili do nestabilnog tona, tzv. jecanja.

INTONACIJA, TEMPERACIJA, UGODBA

Kada su orgulje postavljene u prostor, obavljaju se završni radovi na sustavu za opskrbu zrakom i na sviralama. Intonacija započinje određivanjem tlaka zraka koji će stići do svirala, slijedi uređivanje svirala da uredno izgovaraju i da imaju stabilan ton odgovarajuće boje i jačine. Zatim se određuje način ugodbe instrumenta (postoje: pitagorejski, srednjetonski [4], dobro ugođeni [*wohltemperierte*, mnogo!], jednakotrepćući). Konačno, određuje se visina tona a^1 i prema tome ugodi tzv. *stimregistar* (njem. *Stimmregister*), a prema njemu se ugođe ostali registri.

Na kraju ovog pregleda svih sedam dijelova orgulja valja naglasiti da svako konstruktivno rješenje moraju valorizirati organolozi jer se samo tako zaštita orgulja može ispravno provoditi.

ŽIVOT I SUDBINA ORGULJA

Dovršene orgulje započinju svoj život koji je u središnjim i bogatijim sredinama obilježen urednim održa-

⁴ Navedene su sve registarske veličine, što ne znači da će se sve redovito i naći u istim orguljama.

vanjem. Ipak, njihovi dijelovi se troše, pojavljuju se drvotočci i plijesni, noge velikih metalnih svirala se savijaju... Nakupljanjem prašine stradava ugodba, a starenjem potrošnih materijala (kože, opruge, osovine, brtve) pojavljuje se sve više poteškoća u funkcioniranju.

Navedeni slijed nepovoljnih događanja nije jedina opasnost za orgulje. Gledano na mnogo duži rok, veću opasnost predstavljaju promjene glazbenih stilova i s time povezana promjena navika orguljaša. Želeći na „starim“ orguljama izvoditi skladbe novijih glazbenih stilova, orguljaš predlaže povećanje, pregradnju, modernizaciju orgulja ili jednostavno uklanjanje orgulja i nabavu novih.

U drugoj polovici 19. st., s pojavom pneumatskih zračnica i traktura, ali i pod utjecajem kasnoromantične estetike i gradnje simfonijskih orgulja, nestali su mnogi mehanički instrumenti sa zračnicama s kliznicama sagrađeni od doba gotike do 19. stoljeća. Srećom, 30-ih godina 20. st. nekolicina orguljara i orguljaša spoznala je da će uklanjanjem povijesnih instrumenata glazbenici i slušatelji ostati bez mogućnosti praćenja kontinuiteta razvoja zvuka orgulja ranijih stilova. To je potaknulo organiziranje zaštite orgulja i nastanak organološke struke.

ZAŠTITA ORGULJA

Zaštita orgulja treba se u pravnom smislu oslanjati na zakone o zaštiti kulturnih dobara različitih država. No dok su nacionalni zakoni o zaštiti kulturnih dobara još od 19. st. prepoznavali spomenike arhitekture, krajobraza ili likovna djela, orgulje gotovo nitko nije vrednovao. Grupa entuzija-

sta se 1957. godine okupila u Weilheimu (Njemačka) i ukazala na potrebu očuvanja i zaštite povijesnih orgulja. U gorljivom zanosu za neobaroknom estetikom sastavljen je *Weilheimer Regulativ*, u kojem se ističe vrijednost povijesnih mehaničkih konstrukcija orgulja, ali i navodi način organološkog evidentiranja povijesnih instrumenata. Nažalost, pritom je zanemarena činjenica da i pneumatski instrumenti nastali u 19. i 20. st. mogu imati veliku spomeničku vrijednost. Time je nametnuta neobarokna estetika restauracije povijesnih i gradnje novih orgulja.

Nametanje izrazito restriktivnih praksi najčešće dovodi do kritičkih preispitivanja nametnutih postavki pa su se ubrzo čula mišljenja protiv neobarokne ideologije. Sve više su se počeli pozitivno valorizirati instrumenti novijih tehničkih i stilskih karakteristika. Te novije težnje je uobličio dr. Walter Supper (1908. – 1984.), arhitekt, organolog, konzervator, orguljaš, *Orgelinspektor* za Stuttgart, projektant orguljskih prospekata (arhitektonsko oblikovanje). On je 1970. godine objavio važan spis o zaštiti orgulja *Orgulje – važna grana zaštite spomenika*, u kojem je:

1. Weilheimer Regulativ doradio s mnogo više opisa tehničkih detalja i potrebnih izmjera i istraživanjem arhivskih podataka
2. ujednačio planiranje orguljarsko-restauratorskih zahvata i praksu s konzervatorskom praksom državne službe zaštite na drugim vrstama kulturnih dobara
3. predvidio: a) valorizaciju instrumenata na temelju inventarizacije s opisom i izmjerama kon-

struktivnih dijelova i akustičkih svojstava (ako je moguće!); b) vrstu potrebnih restauratorskih zahvata; c) održavanje instrumenta.

Time je osuvremenjeni *Weilheimer Regulator* učinio međunarodno priznatim dokumentom i glavnim orijentiranjem za radove na orguljama svih stilova i konstruktivnih karakteristika koji su utemeljeni na zakonskim propisima za zaštitu kulturnih dobara.

Osvještavanju važnosti zaštite orgulja i ujednačavanju restauratorskih radova na orguljama na međunarodnoj razini doprinio je Međunarodni organološki kongres pod nazivom *Orgulje kao europska kulturna baština* održan u Varaždinu 2000. godine. Naglasak kongresa je bio na promoviranju orgulja kao tipičnoga kulturnog dobra razvijanog u Europi, ujednačavanju izobrazbe orguljara i organologa i sistematiziranju restauratorskih postupaka koji se provode na zaštićenim orguljama. Potonjoj temi je važan prilog dao prof. Harald Vogel u referatu *Kriteriji restauriranja povijesnih orgulja*, u kojem su detaljno razrađene teme:

1. Restauriranje orgulja – vraćanje u prvobitno (originalno) stanje
2. Restauriranje instrumenata koje posjeduju različite povijesne stilove
3. Restauriranje stanja koje je kasnije nastalo
4. Re-restauriranje
5. Izmjena ili pregradnja povijesnih dijelova orgulja zbog tehničkih razloga
6. Dogradnja iz praktičnih razloga.

Svaka je tema izdašno argumentirana uz navođenje primjera njemačkih

instrumenata na kojima su izvedeni takvi zahvati.⁵

GDJE JE HRVATSKA U ODNOSU NA EUROPSKA PROMIŠLJANJA I PRAKSU ZAŠTITE ORGULJA?

Zaštita orgulja treba počivati na poznavanju cjelokupnog fonda instrumenata koji se nalaze na određenom prostoru, bilo crkvene pokrajine, bilo županije ili države. Zato se provode popisi orgulja.

U Hrvatskoj brigu o orguljama na određenoj razini stručnosti vodi Crkva kao vlasnik provodeći kanonske vizitacije. Podaci o orguljama u vizitacijama svode se najčešće na nekoliko pojednostavljenih pitanja: ima li crkva orgulje; jesu li ispravne; ima li župa orguljaša; prima li orguljaš naknadu. Sukladno toj razini, održavanje orgulja je sporadično, a orguljara se poziva tek kada se što god pokvari.

Bitno stručniji popis orgulja u Hrvatskoj je 1960. godine napravio prebendar zagrebačke prvostolnice Alojzije Čunčić (1933. – 2007.).

Republički sekretarijat Socijalističke Republike Hrvatske je od 1972. do 1977. godine proveo popis orgulja u Hrvatskoj uz eksteritorijalni pregled orgulja u mjestima bokokotorskog zaljeva (Crna Gora).

Ministarstvo kulture Republike Hrvatske je 2001. godine pokrenulo ponovljeni popis orgulja, koji nije dovršen. Pregledane su orgulje Đakovačko-osječke nadbiskupije, Požeške biskupije, Varaždinske biskupije te dijela Zagrebačke nadbiskupije, a na području priobalja je provedena

⁵ Cjeloviti tekst referata na njemačkom i hrvatskom jeziku objavljen je u *Zborniku kongresa "Orgulje kao europska kulturna baština"*, Orguljaška zaklada don Petar Nakić, Varaždin, 2007.

samo telefonska anketa o postojanju ranije evidentiranih instrumenata.

Mr. Marko Đurakić, povjerenik za orgulje Bjelovarsko-križevačke biskupije, napravio je pregled orgulja Bjelovarsko-križevačke biskupije, a godine 2014. napravljen je i pregled orgulja Sisačke biskupije. Zahvaljujući suradnji s Konzervatorskim odjelom u Bjelovaru pregledan je cijeli fond orgulja na području Bjelovarsko-bilogorske i Koprivničko-križevačke županije. Temeljem tih pregleda Đurakić je vodio niz projekata obnove orgulja te objavio više znanstvenih i preglednih radova te sastavio monografsko izdanje *Orgulje Bjelovarsko-križevačke biskupije*.⁶

Zahvaljujući navedenim aktivnostima stečen je uvid u postojeći fond orgulja u Hrvatskoj. Za uspostavu stručno ispravne valorizacije i koliko-toliko djelotvorne zaštite poželjno je poznavati i ključne trenutke u razvoju orgulja na pojedinom području. Hrvatska zbog geopolitičke podijeljenosti teritorija kroz povijest (Austrija i kasnije Austro-Ugarska; Venecija, Italija) ima dva orguljska krajolika: srednjoeuropski u kontinentalnoj Hrvatskoj i mletačko-dalmatinski u priobalnoj Hrvatskoj. Instrumenti iz oba krajolika razlikuju se po tehničko-konstruktivnim karakteristikama, ali i po estetici zvuka. Te datosti zaštita orgulja u Hrvatskoj treba poštovati jer upravo ta različitost čini bogatstvo.

Briga o postojećem fondu orgulja u Hrvatskoj treba počivati i na organološkom poznavanju povijesti gradnje orgulja u Hrvatskoj. Prema trenutno

poznatim arhivskim podacima, orgulje su u Hrvatskoj prisutne od 1359. godine (Zagreb, župna crkva svetoga Marka). Tijekom više od 600 godina nastajali su, bili pregrađivani ili su nestajali brojni instrumenti. Osobito turbulentno razdoblje nastupa u drugoj polovici 19. st., kad se razmahala tvornička proizvodnja liturgijskih orgulja sa serijskom proizvodnjom pneumatskih dijelova koji se uvoze iz Češke (tvrtke: Rieger, Tuček, Mölzer). Nova tehnička rješenja traktura (mehanička i pneumatska), kromatske klavijature manuala s 54 tipke (C-f³) i 27 tipaka u pedalu (C-d¹), kao i tipizirane dispozicije s kombiniranim registrima bile su dobrodošle novine i svesrdno su prihvaćane.

Te novine su prihvaćali i hrvatski orguljari Ferdinand Heferer i Sebastijan Dobnik. Orguljaši su konačno mogli izvoditi suvremenu crkvenu glazbu. Zbog toga su mnogi stariji instrumenti zanemarivani ili su nestručno pregrađivani, ili su jednostavno propali i bili uklonjeni. Paradoksalno je da su krajem 20. st. upravo i ti „moderni“ instrumenti revalorizirani i s pravom dobivaju status zaštićenih kulturnih dobara.

U tim previranjima kriterija organološkog vrednovanja orgulja u Hrvatskoj važno je prepoznati utjecaj prakse drugih sredina.⁷ Prepoznavanjem loših praksi koje su se dogodile u zemljama zapadne Europe moguće je izbjeći pogrešne procjene i loše odluke u provođenju zaštite orgulja u Hrvatskoj.

Zaštita orgulja treba okupljati različite stručnjake koji imaju različite

⁶ Đurakić Marko: *Orgulje Bjelovarsko-križevačke biskupije*, Bjelovarsko-križevačka biskupija, Bjelovar, 2015.

⁷ O kriterijima vrednovanja orgulja vidi: E. Armano: Prioriteti vezani uz zaštitu povijesnih i spomeničkih orgulja u Hrvatskoj, ARMUD6 50/1-2 (2019) 117-184.

pogleda, a i različite interese povezane s orguljama: svećenstvo, orguljare, orguljaše, organologe i konzervatore iz nadležne državne ustanove (Uprava za zaštitu kulturnih dobara Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske). Crkva i svećenstvo prihvaćaju orgulje kao umjetnički predmet koji potiče na vjerničko zajedništvo, a za svećenike su orgulje predmet o kojem moraju brinuti da bi funkcionirao. Orguljarima su orgulje izvor egzistencije i učinit će sve da zadovolje želje vlasnika i tako dobiju poslove novogradnji ili restauracije, popravka i sl. Orguljaše uvijek zanima udobnost sviranja i ispravnost funkcija, a u slučaju nove gradnje žele imati što veći broj registara, gotovo bez obzira na akustičke uvjete prostora. Ti zahtjevi su to izraženiji što je školovanje koncertnih orguljaša bolje pa ih povijesni instrumenti ograničavaju u izvođenju suvremene literature. Organolozi se trude otkriti povijest svakog instrumenta, valorizirati ga u okviru fonda orgulja neke države ili u okviru graditeljeva opusa te predložiti vrstu restauratorskog zahvata. Konzervatorska služba, poglavito u Hrvatskoj, teško se snalazi u brizi za orgulje jer nema vlastite organološke stručnjake pa si ispomaže osnivanjem povjerenstava za skrb o orguljama, čime se otvara put neujednačenoj orguljarsko-restauratorskoj praksi.

KLASIFIKACIJA ORGULJARSKO-RESTAURATORSKIH ZAHVATA

Orguljarsko-restauratorska praksa počiva na pet vrsta zahvata koji se u Hrvatskoj klasificiraju kao:

1. konzerviranje – elementarna zaštita od progredirajućeg propadanja supstance

2. popravak – uklanjanje isključivo trenutno zamijećenih kvarova i nedostataka
3. sanacija postojećeg stanja – uređenje cijelog instrumenta u dosegnutom stanju promjena uz zamjenu svih potrošnih materijala
4. restauracija – vraćanje konstruktivnih dijelova ustroja na izvorno stanje ili na neko naknadno uspostavljeno stanje
5. rekonstrukcija – izrada nedostajućih ili pregrađenih dijelova ustroja prema predlošku od izvornog graditelja ili graditeljske škole.

Navedeni zahvati razlikuju se po cilju koji se želi postići, obimu, zahtjevnosti i cijeni. Ukoliko vlasnik želi u svom prostoru postaviti novi instrument, postupci navedeni pod točkama od 3 do 5 mogu biti na postojećem starom instrumentu izvedeni uz dislokaciju instrumenta u drugi prikladan prostor.

NEKOLIKO PRIMJERA RAZLIČITIH RESTAURATORSKIH RADOVA U REPUBLICI HRVATSKOJ

U sljedećem pregledu radova redosljed iznošenja podataka je: mjesto, naziv prostora, graditelj, godina gradnje, tip instrumenta, broj registara i manuala/pedala, vrsta zahvata, argumentacija za odabir vrste zahvata, izvođač zahvata, godina izvođenja zahvata, procjena svojstava instrumenta kao kulturnog dobra nakon izvršenog zahvata. Redosljed mjesta u popisu je kronološki, prema godini izvođenja orguljarsko-restauratorskih radova.

• **Šibenik**, franjevačka crkva svetoga Frane, Petar Nakić, 1762., orgulje 20/1/P.

Prva službena restauracija povijesnih orgulja u Hrvatskoj. Tom prilikom je

instrument preseljen u bočnu kapelu. Izvođač: Umjetnička radionica Heferer, 1971. godine.

Orgulje su zadržale svojstvo kulturnog dobra.

•**Radovan**, Simon Otonič, 1774., pozitiv, 7/1.

Restauracija s rekonstrukcijom sustava za opskrbu zrakom. Izvođač: Wolfgang Julius Braun, 2005. godine.

Pozitiv je zadržao svojstva kulturnog dobra.

•**Sveta Nedelja**, župna crkva Presvetog Trojstva, Ferdinand Heferer op. 175., 1900., orgulje, 7/1/P.

Restauracija pneumatskih orgulja sa zračnicama po Weigleovom sustavu (Membranenlade). Argumentacija: jedine orgulje hrvatskoga graditelja sa zračnicom tipa Membranenlade. Izvođač: Orglarstvo Škrabl, 2007. godine.

Orgulje su zadržale svojstva kulturnog dobra.

•**Slavonski Brod**, franjevačka crkva Presvetog Trojstva, orgulje Ignacije Lehner, 1836., 20/2/P.

Napravljena je sanacija postojećeg stanja uz povećanje opsega pedala C-a na C-d₁.

Argumentacija: orgulje se nalaze u gradu koji je centar Brodsko-posavske županije i treba imati instrument koji minimalno povećan bez drastičnog narušavanja izvornosti omogućuju izvođenje širega orguljskog repertoara. Izvođač: Orglarstvo Škrabl, 2011. godine.

Orgulje su zadržale svojstva kulturnog dobra.

2022. godine Ministarstvo kulture je odobrilo sredstva za radikalnu pregradnju instrumenta. Planira se pomicanje foničkog materijala za nekoliko polutonova naviše. Izvođač: Orglarstvo Škrabl.

Orgulje će vjerojatno izgubiti svojstva kulturnog dobra.

•**Sveta Nedelja**, kapela svetoga Roka, Anton Scholz, 1799., pozitiv, 7/1.

Restauracija s rekonstrukcijom izvornog manuala i mjehova, prema predlošku Scholzovog pozitiva u Gornjoj Bistri. Izvođač: Umjetnička radionica Heferer, 2012. godine.

Pozitiv je zadržao svojstva kulturnog dobra.

•**Petrinja**, župna crkva svetoga Lovre, August Faullend-Heferer op. 267, 1963., orgulje, 31/2/P.

Orgulje su izvorno građene za župnu crkvu svetoga Marka u Zagrebu 1927. godine. Wolfgang Julius Braun je 2001. godine povećao registarsku dispoziciju za 4 jezična registra.

Argumentacija: vlasnik je 2010. godine poželio graditi nove orgulje pa su postojeće demontirane i restaurirane i bez kućišta prenesene te uz nužnu prilagodbu postavljene u Petrinji. Izvođač: Umjetnička radionica Heferer, 2015. godine.

Orgulje (u Petrinji) su zadržale svojstva kulturnog dobra.

U župnoj crkvi svetoga Marka u Zagrebu tvrtka Eisenbarth je 2011. godine postavila nove orgulje u kućište prijašnjih orgulja, 41/3/P.

•**Košljun**, franjevački samostan, Ivan Milavec op. 11, 1908., orgulje, 10/2/P.

Pneumatske orgulje sa zračnicama s registarskim kancelama i pneumatskim trakturama. Orgulje I. Milavca sa zračnicama s registarskim kancelama i pneumatskim trakturama su pregrađene. Izrađene su nove zračnice s kliznicama i mehaničkim trakturama. Povećana je registarska dispozicija za tri (3) registra i sa zadržanim Milavčevim sviralama sve je postavljeno u

izvorno kućište. Izvodač: Orglarstvo Škrabl, 2016. godine.

Orgulje I. Milavca izgubile su svojstva kulturnog dobra.

• **Kraljev Vrh**, župna crkva sveta Tri kralja, Michael Heferer, 1882., orgulje, 10/1/P.

Konzerviranje i popravak orgulja s mehaničkim trakturama i zračnicama s kliznicama. Izvodač: Harmonija-M, Damir Miler, 2021. godine.

Orgulje su zadržale svojstva kulturnog dobra.

• **Osijek**, konkatedrala svetih Petra i Pavla, Hans Mauracher, 1933., orgulje 62/3/P.

Velike Mauracherove koncertne orgulje sa zračnicama s registarskim kancelama i elektropneumatskim trakturama su zbog zapuštenog stanja uklonjene i pregrađene. Od izvornih orgulja ostalo je samo kućište i svirale koje su postavljene na nove zračnice s kliznicama i električnom trakturom. Napravljena je intervencija u registarskoj dispoziciji. Izvodač: Orglarstvo Škrabl, 2022. godine.

Orgulje su izgubile svojstva kulturnog dobra.

• **Zagreb**, bazilika Presvetog Srca Isusova, Gebrüder Rieger op. 1176., 1905. / Francesco Zanin, 1975., orgulje.

Riegerove orgulje, građene 1905. godine, jedine su u Hrvatskoj s cjelovito izgrađenim nizovima svirala, sa zračnicama s registarskim kancelama, elektropneumatskim trakturama (izvorno pneumatske), 27/2/P.

Zanin je 1975. godine dodao „mletačko-dalmatinski“ ustroj sa zračnicom s kliznicama za 10 registara. Trakture su elektropneumatske i elektromagnetske.

Poslije 2019. godine planira se pregradnja orgulja, izgradnja zračnica s kliznicama, mehaničkom trakturom i postavljanje Riegerovih i Zaninovih svirala. Izvodač: Orglarstvo Škrabl. Trenutno su uskladištene kod tvrtke Škrabl.

Orgulje će vjerojatno izgubiti svojstva kulturnog dobra.

ZAKLJUČAK

Iz navedenih primjera karakterističnih za orguljarsko-restauratorsku praksu posljednjih 50-ak godina u Hrvatskoj vidljiv je širok raspon zahvata na instrumentima. Uočeno je izvođenje relativno jednostavnih postupaka konzerviranja s popravcima, preko sanacija postojećeg stanja do zahtjevnih radova restauracije i rekonstrukcije.

Nažalost, vidljivi su i postupci koji prema konzervatorskim kriterijima imaju karakter devastacije, koju nije moguće opravdati razmimoilaženjem mišljenja raznih stručnjaka (orguljaša, orguljara, organologa). Rezultat je uništenje izvorne supstance i gubitak svojstva kulturnog dobra. Začudno je da se devastacije ponekad događaju i uz financiranje Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske.

Orguljarsko-restauratorska praksa na instrumentima u reprezentativnim prostorima u Hrvatskoj trenutno ima tendencu pregrađivanja većih orgulja građenih po pneumatskim sustavima. Ostaje pitanje je li to samo odraz orijentacije prema sada već zastarjeloj neobaroknoj estetici zvuka (*Orgelbewegung*), ili možda orijentacije prema neo-francusko-simfonijskoj estetici zvuka, ili jednostavno sklonosti koncertnih orguljaša što udobnijem korištenju instrumenata. Čini se da

se uopće ne želi razumjeti da su orgulje i tehnički i zvukovni spomenik razdoblja u kojem su sagrađene i da ih kao takve treba očuvati u njihovoj cjelovitosti.

U Njemačkoj je uočljiv prekid prakse pregrađivanja pneumatskih orgulja i korištenje njihovih svirala na novograđenim zračnicama s kliznicama. Štoviše, ima primjera da se tako pregrađeni instrumenti ponovo vraćaju u izvorno stanje rekonstruiranjem izvornih zračnica s registarskim kancelama. Poučan je primjer velikih Walckerovih orgulja građenih za Gelsenkirchen.

Gelsenkirchen, Hans-Sachs-Haus, E. F. Walcker & Cie, 1927. godine, 90/5/P.

Zračnice s registarskim kancelama (Taschenlade), elektropneumatske trakture.

1982. – 1989. godine, **pregradnja**. Napravljene su zračnice s kliznicama, novi sviraonik, elektromagnetske trakture. Izvođač: E. F. Walcker & Co.

2003. – 2007. godine, **rekonstrukcija prema izvornim nacrtima**. Rekonstruirane su zračnice s tonskim džepićima (Taschenlade), sviraonik, elektropneumatske trakture. Rekonstrukcija intonacijskih svojstava. Izvođač: Romanus Seifert & Sohn GmbH & Co.

Orgulje su sada postavljene u mjestu Papenburg, u župnoj crkvi Sankt Antonius.⁸ Dakle, napravljena je restauracija s rekonstrukcijom izvornih sustava uz dislokaciju u prostor, čime je sačuvan značajan i velik instrument u izvornom, rekonstruiranom obliku.

⁸ Podaci prema: https://www.orgel-information.de/Orgeln/ga-ge/Gelsenkirchen_Hans_Sachs_Haus.html, 26. 10. 2022.

Danas orguljari-restauratori, orguljaši, organolozi i konzervatori imaju na raspolaganju širok izbor zahvata kojima mogu sačuvati povijesno značajne instrumente. Ipak, treba priznati da čak i uz ispravan izbor zahvata konačan rezultat nije uvijek zadovoljavajući. Uspješnost zaštite fonda orgulja u cjelini ovisi o svjesnom naporu da se što više karakterističnih i značajnih instrumenata sačuva u stanju što bližem izvornom. Ključnu ulogu pritom ima izbor orguljarsko-restauratorskog zahvata koji se namjerava izvesti.

Ispravnost izbora vrste zahvata koji je obavljen na zaštićenom povijesnom instrumentu i kvaliteta njegova izvođenja može se procijeniti isključivo prema količini sačuvane i restaurirane izvorne supstance svih sedam (7) konstruktivnih dijelova. Ako se npr. promijene tipovi zračnica ili traktura uz zadržavanje kućišta i svirala, zahvat je nepovratno uništio instrument i on više ne može imati svojstvo zaštićenoga kulturnog dobra.

Prema iskustvima sredina koje imaju znatno dužu tradiciju odgovorne skrbi o zaštićenim orguljama, čini se da bi, prema gore navedenim primjerima, orguljarsko-restauratorska praksa u Republici Hrvatskoj trebala ići u smjeru dosezanja što bolje kvalitete radova, ali i poticanja odgovornijeg čuvanja izvorne supstance. Da bi se to postiglo možda bi prvi korak trebalo biti ponovno pokretanje obrazovnog smjera za školovanje orguljara i organiziranje studija organologije, za što već postoje pripremljeni nastavni planovi i programi. Tih stručnjaka u Hrvatskoj nedostaje i zbog toga se sve češće donose odluke koje vode devastaciji povijesno važnih instrumenata.